

Nagy Géza

A SÁNTA KOVÁCS MEG AZ ÖRDÖG – 3. RÉSZ

NEMI SZEREPEK A MÍTOSZOKBAN

2020-08-07 | A SÁNTA KOVÁCS MEG AZ ÖRDÖG, ESSZÉ



Ha a testi fogyatékossgal kapcsolatos társadalmi képzetek alakulását vizsgáljuk, megkerülhetetlen Héphaisztosz/Vulcanus, a görög-római mítoszok sánta kovácsistenének alakja. Héphaisztosz története elsősorban nem a fogyatékossgáról

szól, nem is általánosítható, nem emelhető át más fogyatékosági csoportokra, a történet egyes rétegei mégis a mai napig hatnak a fogyatékos emberek társadalmi megítélésére. A fogyatékos emberekkel kapcsolatos elképzelések nem önállóan jelennek meg, mögöttes tartalmaikban a férfiak és a nők társadalmi szerepeinek változása vagy a társadalmi struktúrák átalakulása áll. Ráadásul a kapcsolódó mitológiai alakok – Prométheusz, Aphrodité vagy Héra –, és nem is Héphasztosz a főszereplő, nem az ő helyzetének változása adja az új értelmezés lehetőségét vagy igényét. A történet mögött ugyanis mindvégig a legősibb és legalapvetőbb mítosz rejtőzik: a világ teremtése.

A Héphasztosz-történet alakulásához először a mitológiák ókori és kora középkori változását kell megértenünk. Az ókori vallások világában gyakori, hogy a hódítók átveszik és átalakítják a legyőzött népek isteneit, vagy átrendezik az istenek világát, hogy jobban kifejezze saját dinasztiajuk eredetét és alkalmaságát a vezetésre. Az ókori történelemben számos isten vagy isteni lény esik áldozatul ennek a folyamatnak. A vallástörténet az egyiptomi birodalomban ezt szinkretizmusnak nevezi, később görög, római, illetve keresztény interpretációként említik.

közös kulturális kincs

A sántaság és a kovács mesterség összekapcsolása nem csak az európai kultúrában elterjedt. Nagy Sándor hódításai, a hellenisztikus görög kor és a Római Birodalom területén élő

népek közös mítoszkincse némileg magyarázhatja, hogy a történet népmesék és mondák formájában ismert Észak-Afrikában és a Közel-Keleten, és megjelent a germán és kelta mítoszokban is. De a történet felbukkant a sztyeppe kultúrákban és Szibériában is, ami inkább azt mutatja, hogy bizonyos elemei és forrásai már a görög-római kor előtt is megjelentek, és eredete inkább az ókori sumér, akkád birodalmak korára tehető. Így az ott élő népek és a velük harcoló vagy kereskedő törzsek közös kulturális kincse. A kínai, japán vagy indiai mondavilágban és mítoszokban nincsen hasonló szereplő, hiányzik a kovács mesterség istene is. Ez a mitológiák eltérő szerkezetéből és történeti fejlődéséből következik – sokkal bonyolultabb társadalmi rendszert modelleznek, specifikusabb istenekkel, démonokkal és sárkányokkal –, meg abból, hogy a brahmanizmus, buddhizmus vagy a konfuciusi vallás és

világmagyarázat nem talált olyan erős és sokoldalúan kiaknázható szimbólumot a sánta kovács alakjában, mint a kereszténység. Elképzelhető, hogy ha voltak is efféle mitológiai alakok, idővel kikoptak a mesékből. Erre utal, hogy kisebb történetekben fellelhető ugyan a sánta kovácsra emlékeztető szereplő a kínai vagy indiai mesékben is, de eredetéről nem tudunk biztosat. Éppúgy lehetnek későbbi európai mesék átvételei, mint ősi történetek kései változatai, amelyek már nem hordozzák az eredeti történetek tanító szándékát és átörökítendő tudását.



Mindenesetre a sánta kovács az európai mítoszok és népmesék egyik legtöbb változáson átesett figurája, így érdemes az átalakulást és a benne megjelenő jelentéstartalmakat részletesebben megvizsgálni.

A kovácsisten kultuszának születése

A korai kultúrák kovácsistenei nem sánták vagy nincs erről említés, vagyis maga a sántaság és magyarázatai is társadalmi átalakulást jeleznek. A kovács mesterség körüli kultuszok egyértelműen összefüggnek a fémek megmunkálásának kiemelt szerepével a bronz- és vaskori kultúrákban. Az a csoport, amelyik képes a fémeket megmunkálni és földművelésre, ékszer- vagy fegyvergyártásra használni, kiemelkedik és leigazza a többi törzset. Ott építenek birodalmakat, ahol meg tudják munkálni a fémeket. Így a birodalmak és velük együtt a kultuszok születésében a kovácsoknak jelentős a szerepük.

Ptah

Az egyiptomi Óbirodalom vallásában, a memphisi teológiában találjuk az egyik első kovácsisten, Ptah kultuszát. Ptah a teremtő isten, aki képes gondolattal és szóval teremteni. Ő teremti a többi istent, ő az egyik legősibb és legtiszteletreméltóbb isten. Alakjának változása szemléletesen mutatja a társadalmi átalakulást, ahogy az uralkodói dinasztiák és a papság megerősödésével már nem a fegyver gyártása, hanem birtoklása a hatalom és az isteni erő forrása. Ezzel egyidejűleg a korai teremtő istenek elvesztik szerepüket, illetve átadják az új, sok szempontból erősebb vagy fenségesebb isteneknek. Ptah a zsidó-keresztény hit teremtésmítoszáinak előképe. A napkultusz erősödésével és a fáraók isteni eredetét hirdető tanok következtében az egyiptomi hiedelmekben Ré, majd Amon-Ré válik a legfontosabb istenné, és Ptah alakja is átalakul. Ré átvesz szerepeket Ptahtól, de mint teremtő isten már nem a kovács mesterség istene. Ptah alakja és kultusza kiegészül és részben összeolvad Szokarisznak, a memphisi nekropolisz oltalmazójának és Ozirisznek, a túlvilág és a halottak istenének alakjával is. A kézművesek és művészetek isteneként is tisztelték, főpapja a „nagy, a kézművesek vezetője” címet viselte. Az ókori görögök ezért azonosították Héphaisztosz alakjával. Mivel a görög és később a római hiedelmekben az alvilág bejáratai leginkább barlangok vagy tűzhányók, Héphaisztosz/Vulcanus mítoszában a kovács mesterség és a tűzhányók összekapcsolása nem csupán arra utal, hogy a kovácsok tűzzel dolgoznak – megjelenik benne a Szokarisszal és Ozirisszal azonosított Ptah, a túlvilág és a holtak birodalmának őrzője is.

Héphaisztosz

A sokszor emlegetett Oscar Wilde mondás szerint a világon minden a szexről szól, kivéve a szexet, mert az a hatalomról. Héphaisztosz történetében ez a mondás sokszorosán igazolódik. A különböző formában fennmaradt mítosz közös elemei ugyanis a teremtés képességéről, az alkalmasságról és az alkalmatlanságról szólnak. A görög mitológiában a történet azzal kezdődik, hogy Zeus elhatározza: teremt egy istent, és a fejéből teljes páncélzatban kipattan Pallasz Athéné. A háttérben felsejlik Ptah alakja, aki a gondolat erejével teremt a többi istent és el is helyezi őket a világban a nekik szánt környezetben. Pallasz Athéné teljes fegyverzetben pattan ki Zeusz fejéből, vagyis a főisten alakjában megjelenik az ősi kovácsistenek képessége, a fegyverkészítés. Héra féltékenységből, irigységből, bosszúból elhatározza, hogy ő is teremt egy istent, de a megszülető Héphaisztosz torz lesz, és Héra szégyenében ledobja az Olümposzról. Más változatokban a sántaság annak következménye, hogy Héphaisztoszt lehajítják az istenek hegyéről. Zeusz sikeresen teremt istent, míg Héra törekvése kudarcot vall – mert a görög társadalomban a nők alávetett szerepet kapnak és a férfiak dominánsok. A szülés, az új élet létrehozása női képesség, így a legtöbb korai vallásban női termékenységistenek vannak, illetve duális istenpárok, ahol női és férfi isten is, felel a teremtésért. A görög városállamokban azonban erősen férfi központú világ alakult ki, aminek számos jele megtalálható a vallási mitológiai elképzelésekben és a klasszikus görög filozófiában is. A nőket többnyire megfosztják a politikai és a közéleti részvételtől, kialakul a kettős világ, amiben a nők terepe a háztartás, az *oikosz*, míg a férfiaké a *polisz*, vagyis a közügyek intézése. Egyre elterjedtebb, hogy a nők anyagi értelemben sem egyenjogúak a férfiakkal, megkezdődik a nők tárgyiasítása, lealacsonyítása a magánélet színterein is. A nő az apja, majd a férje tulajdona, és míg a férfi szexualitás sokszínű, támogatott és elfogadott, a görög világban a nők szexuálisan elnyomottak, a női szexualitás tabu. Bíró Judit és Csepeli György *A nemek alkonya* című írásukban (Mozgó Világ, 2018) számos mitológiai és irodalmi példát hoznak erre a folyamatra.



Ebben az olvasatban Héphaisztosz fogyatékosága új értelmet kap, összekapcsolódik a szégyennel és a bűnnel. A férfiak uralta világ igazolása, Zeusz teremtképességének és hatalmának kézzelfogható bizonyítéka lesz. Talán pontosabb, ha úgy fogalmazzunk: Héra és vele a női nem alávetettségének, bűnösségének és büntetésének szimbólumává válik. Héra a történet szerint dühös, sértett, irigy és féltékeny. Ő a házasság istennője, az apja isten, ő a Főisten felesége és testvére, tehát a hierarchia szerint Zeusz társa és ráadásul mint nő sokkalta inkább képes akár önállóan is új életet létrehozni. Zeusz számos alkalommal megcsalja emberekkel és istenekkel, csapodársága példa és igazolás, hogy a férfiak számára ez megengedhető. Héra haragja és bosszúja Zeusz szeretőit és gyermekeit sújtja. Héphaisztosz történetében Héra nagyravágyásában olyasmit akar, amit nő nem érhet el: nem lehet férfitől független, önálló teremtkő, ezért kell elbuknia. Az alkalmatlanság jelölt és jelölő összeolvadásában válik teljessé. Héphaisztosz sántasága vagy torzsága Héra bukásának és szégyenének megtestesülése.

evolúciós parancs

Ezt az értelmezést erősíti Héraklész sorsának összevetése Héphaisztoszéval. Héraklész Zeusz gyermeke, anyja halandó nő, akit Héra egész életében üldöz. A hős végül feljuthat az Olümposzra, míg Héra gyermekét ledobják az istenek lakhelyéről. Ezek a történetek sokat mondanak a házasságon kívül születettek jogairól és megítélésükről. A férfi házasságon kívül született gyermekei lehettek jogos örökösök, de a nő házasságon kívül vagy nem a férjétől született gyermeke nem. Héphaisztosz története jelképezi az alkalmatlanságot az öröklésre, a jogok megszerzésére. Mint a legtöbb mitológikus magyarázatban, itt is megjelenik a gyakorlati társadalmi tapasztalat, hogy a fogyatékos gyermek születése sok esetben a család felbomlásával jár. A fogyatékos gyermek elfogadása a férfiak számára nehezebben feldolgozható, hiszen valamilyen módon saját alkalmatlanságukat is bizonyítja: nem egészséges gyermeket nemzettek. A hímek számára a legalapvetőbb evolúciós parancs a genetikai állomány továbbörökítése, egészséges utódok nemzése, így a mai napig tartó gyakorlat a fogyatékos gyermek megtagadása, a család elhagyásával vagy a gyermek kiközösítésével.

A görög társadalomban és sok más ókori kultúrában létező gyakorlat volt, hogy megszabadultak a fogyatékos vagy haszontalan gyerektől. Nem csupán a spártai Taigetosz története árulkodik erről – ahol a katonai társadalom számára értéktelen gyermekeket a régészeti és tudományos eredmények alapján nem rituálisan meggyilkolták, hanem kitették, hogy a rabszolgakereskedők vagy a közelben lakók (helóták) elvigyék őket. Itt is tetten érhető a nemi diszkrimináció. Bevett gyakorlat volt nemcsak a fogyatékos, de a felesleges lánygyerekek „kitevése”, és nem csak Spártában. Sőt, Spártával ellentétben, ahol a közösség, illetve a vének tanácsa döntött, más városállamokban egyedül a családfőt illette a döntés joga, így gyakran anyagi okból szabadultak meg így a gyerektől. Ahogy Poszeidipposz írta: „Mindenkivel egy fiút, még ha szegény is, de kitesz egy lányt, még ha gazdag is”. Héphaisztosz letaszítása az Olimposzról az idők során összemosódik a Taigetosz-történettel, nehezen kibogozható, melyik hatott melyikre. A spártai történet mitologikus igazolást nyer az isteni cselekedet ismétlésével, vagy a spártaiak magasztalása kapcsán kerestek isteni előképet a cselekedethez.



A görög mitológiában általánosnak tekintett eredettörténettől eltérően Homérosz szerint Héphaisztosz Héra és Zeusz közös gyermeke. A fogyatékossgal kapcsolatos értelmezésekben ez teljesen más keretet ad, hiszen a közeli rokonok közötti házasság az egyik legősibb és legerősebb szexuális tabu. A közeli rokonok házasságából születő gyermekek esetében a fogyatékossgal valószínűsége nagyobb, és ezt már az ókorban is tudták. Ennek ellenére a dinasztikus gondolkodás lenyomataként, valamint a tabu nyomtatékosítása miatt számos mitológiában találunk példát a testvérek közötti, az apa-lánya, illetve a fiú-anya kapcsolatra, mint az Oidipusz-történetben. A mitologikus világmagyarázat logikája miatt Oidipusz (akinek már a neve is arra utal, hogy elkötötték a lábát) eleve sánta, vagyis a fogyatékossgal és a családon belüli szexuális kapcsolat itt is összekötődik.

Héphaisztosz és Aphrodité / Vulcanus és Vénusz

Hogyan lehet egy sánta férfi felesége a szerelem istennője, a legszebb és legkívánatosabb nő? A monda szerint Zeusz azért ígéri a kovácsistennek a legszebb nőt, mert fél, hogy a nő szépsége túl sok háborút okozna az istenek között. A nő sorsa felett az apja rendelkezik. Mélyebb mitologikus összefüggésre bukkanunk, ha Aphrodité eredetmítoszáat vizsgáljuk. Az Ég és a Föld nászakor Kronosz lemetszi apja, Uranosz nemiszervét, ami a tengerbe hullik. Ebből születik a szerelem istennője. A két lehulló istent tehát mitikus logika köti össze, ami mindkettőjüket a nemiséghez és a teremtőképességhez kapcsolja.

Aphrodité gyakran megcsalja Héphaisztoszt. Bár alakja a női csábítás jelképe, ami a férfiak uralta világra nézve a legnagyobb veszély, érdekes módon ezekben a történetekben az istennő többször férfiként jelenik meg. Vagyis itt is igazolódik a szexuális kalandok és a megcsalás férfi-kiváltsága, miközben a női megcsalás lehetősége is felmerül.

A számtalan mitikus magyarázat mögött itt is a bronzkori társadalmak berendezkedése, gyakorlata húzódik meg. Az állandóan egymással harcoló, egymást leigázó törzsekben a kiemelkedés lehetősége a fém megmunkálása, a fegyverek, mezőgazdasági eszközök és ékszerek készítése. A kovácsmesterség kiemelt

társadalmi státuszú a földművesekhez, sőt bizonyos esetben a harcokban résztvevő egyszerű katonákhoz képest is. A megbecsült kovács jó eséllyel választhat magának feleséget. A portyázó férfikkal ellentétben a kovács otthon marad, vagyis nagyobb esélye van a helyben élő nőknél. A megbízhatóság és – a szeszélyes és haragvó istenekhez képest feltűnő – kiegyensúlyozottság hangsúlyosan megjelenik Héphaisztosz alakjában.

önálló karakter

A római mitológiában Vulcanusként és Vénuszként él tovább a görög Héphaisztosz és Aphrodité, de a páros csak formájában hasonlít. Vulcanus inkább a tűzhányók istene, csak később egészül ki alakja a kovácsisten

képével. Ennek az lehet az oka, hogy az etruszk törzsek és a korai római világ messzebb van a bronzkori legendáktól, így a kovácsisten kultusza kevésbé hangsúlyos. Vénuszban több termékenységistennő, számos egyiptomi és kis-ázsiai kultusz olvad egybe. Alakjában és kultuszában jól kivehető a görög és a római világ nőkkel kapcsolatos elképzeléseinek különbsége. A görög városállamok férfiközpontú, a nőket elnyomó gazdasági berendezkedéséhez képest a Római Birodalom a nők számára emancipáltabb világ. Birtokolhattak és örökölhettek vagyont, részt vehettek a közügyekben, és a magánélet területén is több jogot kaptak. A görög művészet sematizált nőalakjaihoz képest a római műveken a nők önálló karakterrel, elkülöníthető arccal vagy testi adottságokkal rendelkeznek. Vénusz kultusza a késői római korban erős, a birodalom minden táján fellelhető, és egybeolvad számos női termékenységisten alakjával. Ez azért lesz különösen érdekes, mert a keresztény interpretáció időszakában a Római Birodalomban újra megjelenik a férfiközpontú gondolkodás és a nők elnyomása, s ezt vallásban is értelmezik. Vulcanus alakja a vallási harc áldozata lesz, amit a korai kereszténység a Római Birodalomban erős egyéb vallások istenei és kultuszai ellen vív.

Az államvallássá váló kereszténység istenképében az egyistenhit erős kontrasztban áll a korábbi vallási sokszínűséggel, de a zsidó-keresztény világ egyértelműen férfiközpontú. Egyetlen hímnemű Isten a Teremtő, nincs női isten vagy olyan erő, aki a termékenységért felelne. A szentháromságban két férfialak, az Atya és a Fiú, valamint a Szentlélek jelenik meg, ami tükrözi a bűnös test és a tiszta lélek szembeállítását. A

praktikus társadalom- és egyházszerkezési okokon túl, a keresztény hit számára a férfiak felsőbbrendűsége és a nők alávetettsége külső és belső vallási harcaik fontos tényezője. Az Újszövetség női szerepei a test és a lélek kettősségét hangsúlyozzák. Az Aphrodité- vagy Vénusz-kultuszok elemeit szétbontja a kereszténység. A lélekhez, szüziességhez és tisztasághoz kapcsolódó attribútumokat az anya, Szűz Mária alakjában viszi tovább. A csábító Vénusz esetében több folyamat jelenik meg. A hitet és ezzel a férfiak hatalmát is elfogadó, megtérő Vénusz-hívők számára Mária Magdolna története a megfelelő példázat. Mária Magdolna alakja is sok változáson megy keresztül. A korai történetekben független, a római birodalom erkölcsi és szokásai szerint önálló, saját vagyonnal és szabadsággal rendelkező nő. A bűnös és megtért, a hitben megváltást és elfogadást találó nő képe a későbbi zsinatok értelmezése. Alakjának változása összefügg a nők papságból való kizárásának történetével.



Aphrodité/Vénusz alakja összemosódik a bűnbeesés történetével, Éva alakjával, és a sumér/akkád istenség, Lilit figurájában felbukkan a gonosz csábító is. A megszilárduló kereszténység számára ezek a női alakok jelentik a mintákat. Évában a termékenység és a szülés képessége a paradicsomi állapot elvesztésével, az emberi szenvedéssel kapcsolódik össze, az ókori vallások termékenység istennőinek alakja pedig démoni erőként, veszélyként él tovább. A korai keresztény egyházban belső feszültséget keltett, hogy lehetnek-e nők is felszentelt papok vagy a megváltás hirdetője és az egyház irányítója alapvetően a férfiak kiváltsága. A Római Birodalom területén ezért Vénusz kultusza komoly kihívást jelent a kereszténységnek. Bár Héphaisztosz vagy Vulcanus alakja eleinte nem játszott jelentős szerepet a kereszténységben, az Aphroditéhez, illetve Vénuszhoz fűződő viszony rájuk is hatott.

Az Ördög a részletekben lakozik

Héphaisztosz/Vulcanus kultusza önmagában a kereszténység számára egyetlen elemében sem veszélyes vagy üldözendő, mégis mintát adott az ördög/sátán figurájához, mert a bűnös, csábító nő párjaként jelent meg. A keresztény ikonográfia a görög-római mítoszok elemeit, az isteni attribútumokat beillesztette a zsidó-keresztény ördögábrázolásba. Mindez még nyilvánvalóbb, ha nem csupán a vallási szövegeket, hanem a népi kultúrába leszivárgott világot is vizsgáljuk, és figyelembe vesszük az európai mesék ördögábrázolását.

Héphaisztosz, az aláhulló és kitalált isten így válik eggyé az égből lehajított Luciferrel. Az ördög és lakhelye, a kénköves bűzös pokol egyszerre idézi meg Ptaht, a vele összeolvadt Oziriszt és Szókariszt, a holtak birodalmának őrzőit és Vulcanust, a kénes, sístergő és lángoló tűzhányókban élő istent. Héphaisztosz sántasága egybeolvad a görög-római mondák félig ember, félig állat, bakkecske lábú figuráival, Pánnal és Bacchus-szal. Az ördögben felerősödik Pán és Bacchus állati ösztönlénye, de a női bűnösséghez Héphaisztosz kapcsolja alakját, mert az elpusztítandó és üldözendő Aphrodité/Vénusz isteni párja. Ez megjelenik a boszorkányperek visszatérő elemeiben is. Boszorkány és ördög nászának bizonyítéka sokszor a fogyatékos gyermek, akár úgy, hogy a boszorkánynak a nászból születik fogyatékos gyermeke, akár úgy, hogy a boszorkányt azzal vádolják, hogy ellopott egy egészséges gyermeket

és fogyatékosat csempészett a helyére. A „cserélt gyerek” kifejezés egyszerre jelöli a fogyatékos és a nem házasságból származó gyermeket. Ez ismét Héphaisztoszra utal. A boszorkányperekben a fogyatékosokkal szembeni előítélet napjainkig hat. Számos mitológiai eredetű vagy rituális beidegződés, babona és népszokás kapcsán megfigyelhető, hogy az eredeti jelentések lassan kikopnak, és az alapüzenet úgy hagyományozódik generációról generációra, hogy a teljes megértéséhez szükséges kódokat már nem ismerik. A fogyatékos gyermek születésekor gyakran felmerül a szülők bűnössége mint kiváltó ok. A fogyatékos gyermeket nevelő szülők büntudatában, szégyenében és társadalmi kirekesztésében megfigyelhető a középkori keresztény és a sokkal durvább, kora újkori protestáns boszorkányüldözés világképe. A boszorkányüldözés elsősorban vallási, erkölcsi köntösben megjelenő előítélete a női önállóság elnyomását szolgálja, mára ennek nyomai inkább a fogyatékos gyermek és az őt gondozó család felé irányulnak. A boszorkányperek főszereplői a nők, akik gonosz csábítók, vagy mint az egyház és a férfiak uralta világ rendjét el nem fogadó, az ördöggel cimboráló asszonyok. Rituális szerepük a közösségben megjelenő bűn kivetítése, meghurcoltatásuk, kízásuk, elítélésük és sok esetben kivégzésük a teremtés/újrateremtés mítosz struktúráját mutatja. A közösség romlásának oka, hogy elveszítette eredeti ártatlanságát, beszennyezte a világot. Ebben a helyzetben áldozatot kell bemutatni és kítaszítani a bűn hordozóit. A legkorábbi civilizációktól mutatnak be ilyen szakrális áldozatokat az emberi közösségek. Szimbolikusan ezt a célt szolgálta az állatáldozat és sok esetben a beteg és fogyatékos emberek kitiltása, időszakos kirekesztése már a folyami birodalmakban is. A mítosz eredeti értelmének torzulására vagy átértelmezésére utal, hogy az eredeti bibliai vagy ókori szokásokban feláldozott állat, a „bűnbak”-ból lesz a középkori és újkori patás ördög. A közösség bűneit magára vállaló áldozat jellemző tulajdonsága a bűnre csábító gonosz tulajdonságává változik. A bűn és a szimbolizáló közötti kapcsolat folyamatosan tovább hagyományozódik.

rossz ómen

Az ördög sok évszázad alatt kialakuló képe a beolvasztott elemekkel együtt olyan komplex és mély szimbólum, amely a mai napig meghatározó, amely beépíti az újabb világmagyarázatokat. Az újra mesélt történetekben számos

elem megmarad, de az értelmezési kereteket az új hatalom sajátítja ki. A fogyatékos személyekről szóló elbeszélésekben gyakori motívum, hogy a játszótéren vagy az iskolában a szülők nem engedik, hogy gyermekeik fogyatékos gyerekekkel játszanak, mert elkapják tőlük a betegségüket/fogyatékoságukat. Érzékenyítő tréningen találkoztam olyan fiatalokkal és felnőttekkel is, akik azért nem ültek be a kerekesszékekbe vagy nem próbálták ki egy fehér botos játékot, mert rossz ómen lett volna: aki nem kényszerből használja ezeket az eszközöket, kihívja a sorsot. Még fogyatékos emberekkel foglalkozó szakemberektől is hallottam komoly érvként, hogy a fogyatékoság a közeli családtagok közötti szexualitás tabuját sérti. Bár a közeli családtagok házasságából vagy szexuális kapcsolatából származó gyermekek esetében nagyobb esélye van a fogyatékoságot okozó genetikai mutációknak, az érvelésben általában összekeverik az okot és az okozatot. Vagyis amikor azt bizonygatja valaki, hogy a fogyatékos személy a közeli hozzátartozók közötti szexuális kapcsolat bizonyítéka – ezzel igazolva, hogy bizonyos településeken a cigányok között sokkal több fogyatékos gyermek születik – nem tényszerű ismeretekre alapoz, hanem a boszorkányperek fordított logikájú bizonyítási eljárásait követi. Megkerülve a mélyszegénység, a generációk óta jelenlévő éhezés, az alkoholizmus, a droghasználat, a bizonyítottan sokkal rosszabb egészségügyi ellátás és számos más tényező együttes hatását, egyetlen, az emberi kultúrában a legkorábbi tabuként kezelt szexuális viselkedést emeli a fogyatékoság fő okává.



Miért sánta?

A görög mitológia nagyrészt az égei-tengeri bronzkori kultúra és a minószi civilizáció hagyományaira, történeteire és hitvilágára épül. De erős egyiptomi hatásokat is mutat, és érezhető számos kis-ázsiai néppel folytatott háború és kereskedelem

lenyomata. Ezeken a területeken ebben az időszakban mindenhol erőteljes szerepet játszott a fém megmunkálása. A sántaság és a kovács mesterség összekapcsolása is ebben az időszakban jelenik meg. A legáltalánosabb magyarázat, hogy a kovácsmesterségnek relatív magas a társadalmi megbecsülése. A fegyverek és az ékszerek készítése, birtoklása mellett nyilvánvaló, hogy azokból a férfiakból lehettek kovácsok, akik nem voltak alkalmasak harcosnak. A főként gyalogos hadseregben a sántaság kizáró ok lehetett, így a kovácsmesterség és a sántaság összekapcsolása olyan tapasztalat, amit ezek a törzsek és kultúrák ismerhettek. Ez az elmélet segíthet megérteni a Héphaisztosz–Aphrodité házasságot is, hiszen, ha a megbecsült társadalmi státuszú kovácsok otthon maradtak, amíg a harcosok háborúba vonultak, nagyobb eséllyel találtak párt.

rabszolgatartó társadalmak

A germán–kelta hagyományok az eltérő társadalmi szerkezet miatt egész más okokkal magyarázzák a sántaság és a kovácsmesterség összefüggését. Az

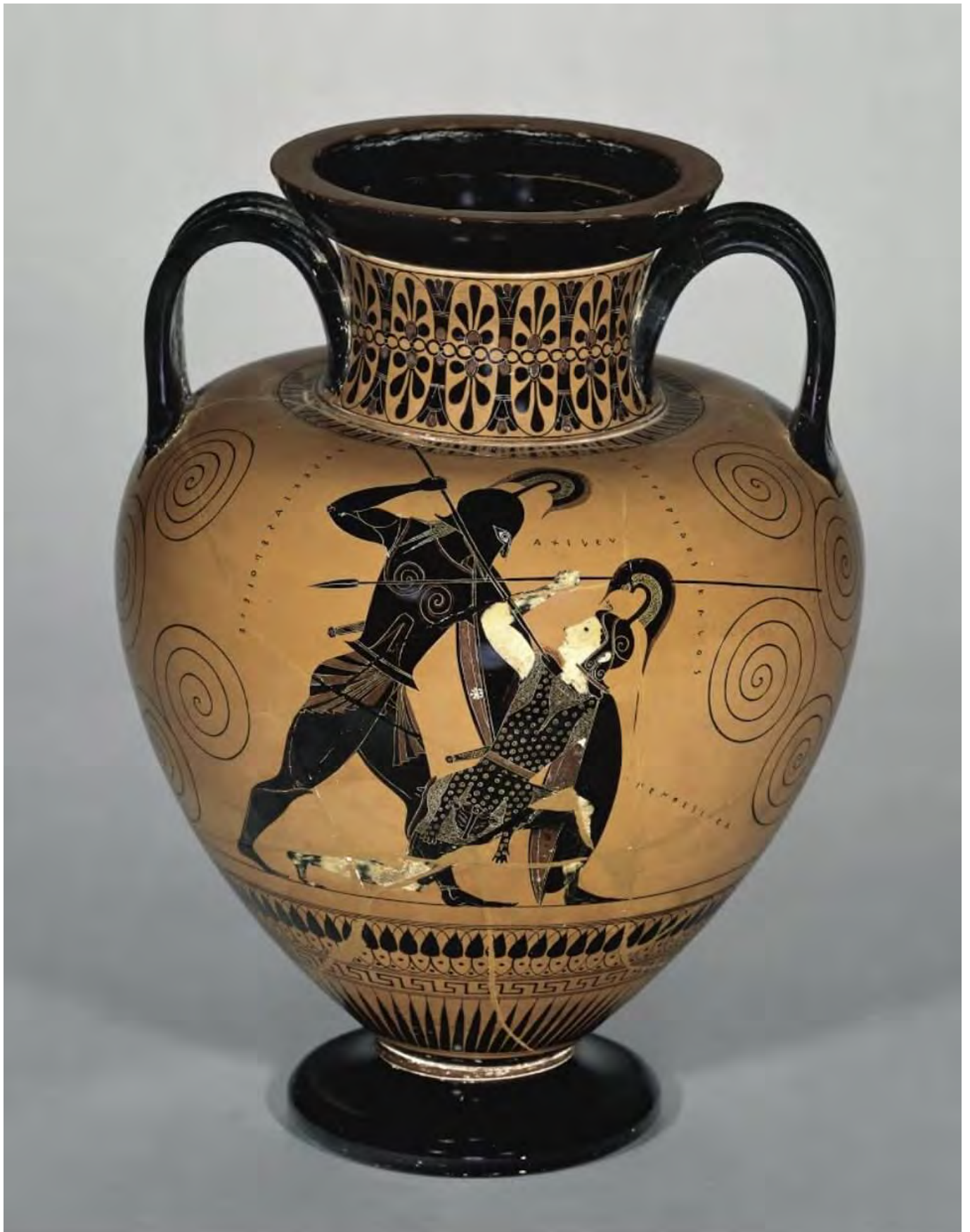
északi törzsek világában a legismertebb kovácsisten, Völund (néhol Valand vagy Völundr) történetében az ügyes kezű kovácsot elrabolják, és hogy ne szökjön meg, elvágják térdében az ínakat. Hasonló gyakorlat sok helyen előfordult a korai rabszolgatartó társadalmakban. Völund alakjában a minószi Daidalosz köszön vissza, nemcsak a fogva tartás, de a szárnyakkal elrepülés miatt is. A szökés megakadályozása érdekében sántává tett emberek hagyománya olyan gyakorlatokban él tovább napjainkban, mint a balkáni és a kelet-közép-európai országok aluljáróiban és közterein látható sánta gyermek-koldusok: lábuk eltörésével vagy szándékos deformálásával okoznak maradandó károsodást, biztosítva, hogy meg ne szökhessenek modern rabszolgatartóiktól.

Völund története számos alakban él tovább, például a hattyús népmesékben. És nemcsak a germán, kelta világban, de az orosz és szláv mesékben, a lappok és sztyeppe népek meséiben, sőt a magyar népmesékben is fellelhető, ősi mesetípus. A történetben az elfek (lappok, számik) királyának három fia egy napon három, hattyú ruháját levető fiatal leányt talál, a valkűröket. A három királyfi és a három leány egybekelnek és hét évig boldogan élnek, ekkor a leányok ismét hattyúvá változnak,

elrepülnek és soha többé nem térnek vissza. Érdekes párhuzam a Héphaisztosz-történettel, hogy az ügyes kezű kovács, Völund felesége Hervor lesz, akinek a neve azt jelenti: Meseszép. A három királyfi közül Völund otthon marad és gyűrűket készít. Kovácsmesterségére felfigyel Nilund király, elfoghatja Völundot és sántává teszi, nehogy elszökjön. Völund később bosszút áll fogva tartóján: a királynőt leitatja és elcsábítja, a király fiait megöli és koponyájukból díszes serleget készít. Tettét bevallja Nilundnak, majd a saját maga készítette szárnyakat felcsatolva elrepül, mint Daidalosz. Több meseváltozatban Völund aranyból és ezüsből asszonyt készít magának. Ez a történet is gyakran megjelenik az orosz és sztyeppe népmesékben és a Kalevalában, ahol Ilmarinen, a sánta kovács készít magának fémből menyasszonyt. Ilmarinen alakjában és a Kalevala félig szerkesztett, félig a meglévő mondákat és meséket rögzítő világában Völund és Héphaisztosz alakja összemosódik. Ilmarinen sántaságát a Kalevala nem magyarázza, hiányzik a megnyomorítására vagy sántaságának eredetére vonatkozó történet, alakjában mégis felsejlenek a régi mondák és történetek elemei. Eredetileg több dolog istene, például a levegőé, elnyeri a legszebb lány kezét, de asszonyát megölik. Számos csodás fegyvert készít és próbatételei során a holtakkal is találkozik.

Kik azok a Balogok?

Érdekes adalékokat és magyarázatot találhatunk a kovácsmesterség és a sántaság összekapcsolódásáról például a Balog családnév eredetéről szóló tanulmányban (**A Balog családnév eredete és jelentése**, Balog Zoltán Árpád 2016. január 25.)



A tanulmány legfontosabb állítása, hogy a Balog név a közkeletű magyarázatokkal szemben nem annyira a balkezességhez, hanem a bal láb sántaságához kötött. Ennek bizonyítására a szerző idézi Mozsolics Amália cikkét, amiben a szerző a kovácsmesterség és a sántaság összefüggését arra vezeti vissza, hogy a korai bronzkorban a kovácsmesterséget űző embereket a gyártási technológia során arzénmérgezés érthette, és perifériás idegrendszeri elváltozás (nervus peroneus) alakult ki náluk. Ezt elsősorban a két világháború közötti időszakban gyűjtött, törökországi adatokkal támasztja alá, ahol még a bronzkori technológiát alkalmazták, és a réz- meg bronzműveseknél gyakran találtak ilyen tüneteket. A régészeti bizonyítékok szerint a bronzkori kovács egy kisebb gödörben térdelt, általában a bal lábát behajlítva. Hasonló ábrázolások láthatók görög vázákön és festményeken is. A réz- és a bronzművességnél használt anyag, maga a fémötvözet tartalmazott arzént, aminek a fémnél alacsonyabb az olvadási hőmérséklete. A gázneművé alakuló arzén nehezebb a levegőnél, ezért a gödörben lévő láb nagy dózisú mérgező anyagnak volt kitéve. Ez némiképp változott az idők folyamán; később más helyen bányászott érceket használtak, ahol az arzéntartalom kisebb volt, és a technológiai fejlődés is javított a körülményeken. A törökországi területeken azonban megmaradtak szokások, mondások, és a nyelvi emlékek ezt tükrözik: például abban a szólásban, hogy ha valaki sántikálva megy, azt mondják rá: „úgy jársz, mint a sánta *bakardzsian* (bronzműves)”. Szintén érdekes összefüggés, hogy mennyire elterjedtek a vándorló balkáni és kelet-közép-európai cigányság körében a Balog, Sánta vagy Sánta-Balog családnevek. Kérdés, hogy a nevek elterjedése összekapcsolható-e azzal, hogy több régészeti és néprajzi bizonyíték igazolja a bronzkori kovácsság technológiájának továbbélését a cigányság körében a 20. századig.

sötétre van szükség

Balog Zoltán Árpád arra is kitér, hogy a magyar nyelvben hosszú ideig nem nevezik meg a „kovács”-ot. A neve tabu, akár a medve, s ez isteni, démoni eredetre utal. A régészeti és néprajzi bizonyítékok tanúsága szerint a kovácsmesterség szakrális jellegű tevékenység volt. Ezt indokolhatja a fém megmunkálásához szükséges körülmények furcsasága, a tevékenységhez szükséges titkos tudás. A fém helyes felhevítéséhez sötétre van

szükség, hogy jól lehessen látni, elérte-e a kellő hőfokot az ötvözet. Az ötvözet készítéséhez az ércek és a stabilizáló anyagok, gyártási technológiák ismerete is szükséges, mint a korai mágusoknak és alkimistáknak. Ugyanezt támasztja alá, hogy számos helyen a kovácsok egészen a 20. századig vagy a modern orvosi technológiák széles elterjedéséig gyógyító feladatokat is elláttak. A legtöbb településen rájuk maradtak a fogászati beavatkozások, foghúzások és kisebb műtétek, illetve akár a szemészeti beavatkozások is, amit megőrzött hályogkovács szavunk is. A kovácsoknak több kultúrában joguk volt esketni, összeadni az ifjú párokat. Az egyházi esküvőkkel párhuzamosan megmaradó népszokás mutatja, hogy a kovács alakja a druidák és boszorkányok közeli rokona.

A sánta kovács és az ördög

A mitikus világmagyarázatokra jellemzően a történet figurái jelöltként és jelölőként is összekapcsolódnak a történet erkölcsi üzeneteivel; a halottakkal, a gonosszal, a férfiak uralta társadalom hatalmi rendjével szembeszálló vagy éppen csábítóan szép nővel. Héphaisztosz sánta ördöggé változott figurája rokon az ördöggel szerződést kötő, alkimista Fausttal. A sokrétű viszonyra a legjobb példa talán az európai mesekultúrában vándormeseként szinte mindenütt megtalálható történet, ami egy 17. századi baszk népmesén, az Ördög és a Kovács történetén alapul. A történet elején egy fiatal férfi elindul a háborúba, otthon hagyva fiatal és szép feleségét. A hazatéréseért (és egy láda elrejtett aranyért) eladja lelkét az ördögnek, de az ördög rászedi, és sérülten juttatja haza. A sérült katonának megromlik a viszonya feleségével, és mivel már nem harcolhat, kovács lesz. Amikor az ördög jön, hogy a szerződés szerint elvigye a férfi lelkét, a kovács elkapja, és kényszeríti, hogy démoni erejével segítse a sikerességét. Az ördög öngyilkosságba hajszolja a kovács feleségét, némelyik változatban azért, mert a megszülető gyermek nem a kovács saját gyermeke, hanem akkor fogant, amikor a kovács még katonaként a háborúban volt. A kovács felesége öngyilkossága miatt elkárhozik, lelke a pokolra kerül. Az ördög folyton meg akar szökni, ezért a kovács rabszolgaként ketrecbe zárja. Ha az ördög kiszabadul, biztos elveszejt a kovácsot, akire örök kárhozat vár. A kovács ezért csapdákkal és fegyverekkel is védi a házáat, nehogy az ördög megszökhessen. A faluban kicsúfolt, örökbefogadott lány érkezik a kovács falu széli házához. Egyes változatokban ő a

kovács lánya, akit a felesége öngyilkossága után a falu papjaira hagyott, néhány változatban a lány nemcsak örökbefogadott gyermek, de testileg is torz, ezért is csúfolják és bántják a falusi gyerekek. Bedobják a lány játékeit (más változatban az anyjától kapott gyönyörű medálját) a kovács kertjébe, ahova ők nem mernek belépni. A lány a bedobott játékért/medálért megy be a kovács kertjébe, majd amikor a kovács megjelenik, elrejtőzik, illetve a házban keres menedéket. A lány a házban megtalálja a ketrecbe zárt ördögöt, aki ártatlan elrabolt gyermek képében jelenik meg előtte. Segít neki megszökni, de az ördög a kertben belelép a kovács egyik csapdájába, és megsántul. A falusi gyerekek azt állítják, a kovács elrabolta a lányt. Közben a faluba érkezik egy másik ördög vagy démon, aki a király megbízottjaként jelenik meg a falusiak előtt és felhergeli őket, kihasználva bűntudatukat és a kapzsiságukat. A falusiak úgy tudják, a kovácsnak rengeteg aranya és kincse van, ezért miközben látszólag az eltűnt lány keresésére indulnak, a kincseket akarják megszerezni. A lány kiszabadítása helyett az események káoszba, majd tragédiába fulladnak. Az ördög/démon a falusiak segítségével meg akarja kaparintani a kovács lelkét, de a kovács lánya inkább saját magát ajánlja fel (részint mert így szeretne eljutni az édesanyjához), és a démonnal tart a pokolba. A falusiak és a kovács megbékélnek, a kovács elárulja, hol van az elrejtett arany: már évekkel ezelőtt abból öntötte a falu templomának új harangját, vagyis a kincs mindvégig a közösség tulajdonában volt. A kovács új egyezséget köt a fogva tartott ördöggel, szabadon engedi, ha cserébe leviszi őt a pokolba és segít kiszabadítani a lányát és a feleségét. A falusiak visszaadják a harangot a kovácsnak, aki a vállára veszi és az ördöggel együtt elindul a holtak birodalma felé. A kovács legyőzi a holtak birodalmát őrző démonokat és ördögöket, a kislányt, aki még nem lépett be a holtak birodalmába az ördög segítségével visszaküldi az élők közé, és vállán a haranggal elindul a pokolba, hogy Orfeuszként kiszabadítsa feleségét az Ördög karmaiból és az örök kárhozatból.



Ez a mese a maga fordulataival és szimbólumaival olyan komplexitásban mutatja be a mitikus gondolkodást, amire csupán a sokszor újra mesélt történetek képesek. Szinte valamennyi lehetséges belső kapcsolatot és értelmezést felvonultat, néhol duplán vagy triplán is felhasznál motívumokat, számos esetben tükrözteti a szereplők viszonyát a szimbólumhoz, miközben a történet minden szála köthető a sánta kovácsistenek mítoszaihoz. Hűtlen feleség és elcsereált, majd kitagadott gyermek, sántaság az ördögnél és a kovácsnál, a kovácsműhely, amely az elfogott rabszolgaként tartott ördög saját pokla és kárhozata lesz, a fémek és kincsek világa, a fogyatékos és társadalmi kirekesztés.

a falu szélére

A fém megmunkálása a bronzkortól csoda. A beavatottak, a kovácsok ezért váltak misztikus, szakrális erejű lényekké, akikre félelemmel vegyes tisztelettel tekintenek a nem-beavatottak. Ez a különös tisztelet jelent meg a technika és a tudósok iránti érzésekben az ipari forradalom korában, majd a 20. században és napjainkban is. És valahol nagyon mélyen, az ősi érzések szintjén hasonlóan vegyes érzelmeket táplálunk a fogyatékos emberek iránt is. A társadalom a félelemmel vegyes tisztelet következtében időről időre kirekeszti őket – képletesen vagy fizikailag is a falu szélére költöztetve. Az egyes fogyatékoságok ugyanis jelenvalóvá teszik a halál attribútumait. A halottak már nem látnak és nem hallanak, a halálban elveszítjük a mozgás és a gondolkodás képességét. Ez teszi számos népi kultúrában a fogyatékos embereket sámánná, varázslóvá vagy kiválasztottá. A sánta kovácsisten alakja ezért a fogyatékoság egyik legerősebb szimbóluma. Titkok tudója, aki összeköt minket a szellemvilággal.

kép | artsandculture.google.com